

JELEN A MÚLTBAN, Erdély MÚLT A JELENBEN

„Amit végül is aztán leírok, le tudok írni, le merek írni, az már valóságos.” (Esterházy 2014, 79)

A huszadik század előtt írt történelmi regények elbeszélője olykor emlékeztette befogadóját a különbségre a történet és a „jelenkor” ideje között. Móricz Zsigmond regényhármasa, az *Erdély* ebben a vonatkozásban folytonosságot képvisel a korábbi örökséghez képest. A *Tündérkert* még inkább keltheti önmagára zárt mű hatását, főként a régies nyelvhasználat emlékeztethet az időbeli távolságra, a második kötetben viszont már feltűnő a kapcsolatteremtő (fatikus) beszédmód, például a következő mondatban: „Abban az időben még puritánabbak voltak az emberek s nem kellett nekik olyan kényes ágyiruha, mint a mai fiataloknak” (Móricz 1939b, 2 : 263). A harmadik kötetben az is előfordul, hogy a jelenre vonatkoztatás egyszerűen abban nyilvánul meg, hogy az elbeszélő az olvasó kedvéért zárójelben közli: amikor Bethlen Gábor húsz mérföldet utazik, ez 160 kilométernek felel meg (Móricz 1939b, 3 : 31).

Noha túlzás azt állítani, hogy „az *Erdély* mindvégig a huszadik századi Magyarországra utal” (Sőtér 1980, 139), egyes részeket lehet(ett) áthallásként olvasni. Azokat a szavakat, amelyek szerint Báthory Gábor „nem gondolt arra, hogy erőszak erőszakot szül” (Móricz 1939b, 1 : 262), 1921-22-ben és később is lehetett a proletárdiktatúrára és a rá követ-

kező megtorlásra tett célzásként érteni. Bethlennek Báthory számára megfogalmazott intésében is sejthető volt olyan következtetés, amely az első világháború után kötött békeszerződés szomorú tanulságaként is felfogható: „Mindazok a népek, amelyek körülvesznek, másképp születtek, másképp gondolkoznak mint mi” (Móricz 1939, 1 : 299). A *nap árnyéka* első könyvének harmadik fejezetében Bethlen a térkép fölé hajol, és Mikó Ferencnek olyan területeket mutat, amelyek 1920-ig Magyarországhoz tartoztak. A regény megjelenése idején minden bizonnyal voltak olvasók, akik Szabadka vagy Zombor említésekor az új határokra gondoltak. Még az is elképzelhető, hogy valaki a földhöz ragadtság bírálatának tekinti Géczynek azt a véleményét, amely szerint „egész Erdélyben nem talált még egy embert, aki hazája szűk határain túl látott volna, még akik bujdosás miatt kénytelenek voltak világot látni, azok is vakok voltak” (Móricz 1939b, 1 : 262). Talán még azt sem képtelenség föltételezni, hogy a szentháromságot tagadó fundamentalizmusra vonatkozó szavakat a két háború közötti közönség egy része a proletárdiktatúra által hirdetett nemzetköziség eszmeiségével hozhatta összefüggésbe: „Mi nekünk testvérem, nincsen sem zsidó, sem német, sem frantuz, sem más fajta s féle népek, csak egy van: ember” (Móricz 1939, 2 : 318).

Bármilyen erős kísértést érezzen is a történelmi regény szerzője arra, hogy a saját jelenét lássa bele a múltba, óvni ennek túlhangsúlyozásától. Különösen Móricz esetében, hiszen műveinél nagyon erős az önéletrajzi értelmezés hagyománya. Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna viszonyának megjelenítését természetesen összefüggésbe lehet hozni az író első házasságának válságával, de e két szereplő vitáját és belső megrázkódtatását végső soron nyelvi teljesítményként célszerű mérlegelni, nem hallgatva el az önisméltéseket.

Az *Erdély* magyarázatára döntő hatást tett Laczkó Géza eszmefuttatásának két részlete: „Két alak viszi a regényt: Báthory és Bethlen, a mostani s a leendő fejedelem.” A műfajváltozatot alkotóként is jól ismerő pályatárs utóbb visszatér a szembeállításához és megerősíti érveit: „Báthory szépasszonyos Tündérvölgy-Erdélye, íme, nagyon is a háború előtti irodalmi Magyarország, melynek költő-fejedelme megengedhette magának maga- és fajátépését; azóta minden rombadőlt s aki ma vállalja becsületből az irodalmi vezérsejtet, arra egy feladat vár, a romok alól előhíni a szennybe, megaláztatásokba tiport magyar életet” (Laczkó 1922, 1257, 1258).

E korai fejtegetés az első kötet méltatása. Föl lehet tenni a kérdést, mennyiben alkot egységet a *Tündérvölgy* a következő évtized közepén megjelent második és harmadik kötettel. Annyi bizonyos, hogy Laczkó némely állítása e későbbi részekre nem érvényes, mert ezek már nem teljes mértékig erősítik meg, hogy „Bethlen szereti a feleségét és tud uralkodni a testén [...] s nem a kéj hajtja a nőhöz, hanem a tisztelet, a vonzódás” (Laczkó 1922, 1257). A két fejedelem szembeállításának későbbi újrafogalmazói nem vagy nem eléggé figyeltek az egész tanulmányra, amely más nyelvű művekkel, Hugo, az idősebb Dumas, Flaubert, Felix Dahn, Bulwer Lytton műveivel hasonlítja össze Móricz alkotását, majd érveket hoz föl annak igazolására, hogy a *Tündérvölgy* művészileg értékesebb Jósika, Jókai, Gárdonyi és Herczeg történelmi regényeinél, sőt eszmefuttatása bírálatot is tartalmaz: „a mű gondolati tömör összefogottsága” érvényes, de „az aprólékosságokba ereszkedés, némi elterjengésre való hajlás” nem az, a későbbi fejezetek arról árulkodnak, hogy „az íróban az újraalkotónak fölébe kerül az utána-mondó”. Jelentős magyar művekhez képest sikerültebbnek bizonyul Móricz alkotása, de „valami igazán erdélyi még sincs sehol: az a sötét tétova, amely nem azért sajátja Gyulai Pál kancellárnak, mert Kemény olyannak rajzolta, hanem azért, mert a kancellár is, Zsigmond báró is, mindketten erdélyiek. A fontolgotás, a latolgotás, a félúton megállás, az ingadozás, az okkal vagy oktan lélekmaradás olyan specifikusan erdélyi lelkivonások, amelyek az onnan származón örök stigmául vérzenek; s Bátho-

ry Gábor kissé józan részeg és Bethlen Gábor kissé alföldi világossággal látja a dolgokat” (Laczkó 1922, 1256, 1258).

Akár joggal vélte Laczkó Géza gondolatilag mélyebbnek a tragikumot Kemény Zsigmond regényeiben, akár nem, annyi megállapítható, hogy az ő fejtegetéséből kiinduló értelmezések olykor túlzottan egyiküknek tüntették föl Báthory és Bethlen szembeállítását. A három kötet ismeretében félrevezető azt gondolni, hogy Báthory a látomás megszállottja, Bethlen a józan gyakorlat embere. Az előbbiről az elbeszélő azt állapítja meg: „mindig azt hitte, valamit elképzelni, az már végre is van hajtva” (Móricz 1939b, 1 : 363), az utóbbiról azt tudjuk meg, kiemelt helyen, a második kötet legelején, hogy röviddel megválasztása után, Kolozsvár főterén „csodálatos látomás”-ban részesül, amely „olyan volt, mint a János jelenéseinek tornya” (Móricz 1939b, 2 : 3-4).

Báthorynak kezdettől fogva a felelőtlen hetvenkés az alapvető tulajdonsága. Így dicsekszik: „egyik papucsom Moldva, a másik Oláhország, úgy emelem fejszémet Lengyelre. Lovam Erdély, csatlósom Magyarország, lakajom a bécsi császár: birodalmam közepe a hét vár s környöskörül a lapos föld tengerekig Dunáig... Azután a sárkány fejére, rá Konstantinápolyra, ott töröm bárdommal, s a teteme magától megdöglik” (Móricz 1939b, 1 : 176). Ezt a handabandázást tekintve, érzékelhető némi ellentmondás abban, ahogyan az elődjét Bethlen megítéli. Az a kijelentése, mely szerint „Báthory Gábor volt az első fejedelem erdélyi földön, aki észrevette, hogy a szegény nép nyomorúságban van és ez nem jól vagon” (Móricz 1939b, 1 : 371), magához a nevezetthez szól, tehát tekinthető úgy is, mint tanács vagy akár önvédelem, sőt akár egy olyan író kiszólásaként is felfogható, aki pontosan érzékelte, milyen csekély volt a népesség Magyarországon az 1920-as években.

Sokkal nehezebb kérdés, mennyire veendő komolyan némely szavak, amelyek Bethlen gondolatait vázolják: „lelkében igazat adott a fejedelemnek, akinek mindenkor elismerte szellemi felsőbbbőségét, vagy inkább mindenkor meglepte s új világitásba helyezte a dolgokat a Báthory gondolata; ő a meglevő dolgokról tudott helyes és bölcs képet adni magának; Báthory a jövőről... [...] ennek ragyogó fantáziájától ő is kigyúlt s szíve mély fájdalommal érezte, hogy milyen kár, hogy ez az ember sohasem fogja egyetlen koncepcióját sem végrehajtani. / Ő nem tud tévedni: ez nem tud nem tévedni” (Móricz 1939b, 1 : 369).

A *nagyfejedelem* olvasója őszintétlenséget vagy akár némi korlátoltságot is sejtethet a címszereplőben, mert utólag olykor megszipózza Báthory alakját. A meggyilkolt fejedelem húgának a következőket mondja: „Én úgy gondolok rá, mint egy isteni küldöttre, aki fiatalosága miatt nem jutott, ahová akart és szenvedélyei

miatt” (Móricz 1939b, 2 : 230). Igaz, később egy szé-
kely barátjának Bethlen olyan vallomást tesz, amely
módosítja, sőt szinte érvényteleníti korábban han-
goztatott véleményét: „Bűnös voltam, Annát akar-
tam hozzám közelebb s azért hirdettem, hogy a Bá-
thoryaknak van egyedül jussa Erdélyre, mert a vérem
Annát akarta... Magam se tudtam, Ábel, de még azt
is mondhatom, hogy e percig ilyen tisztán nem is lát-
tam a dolgokat” (Móricz 1939b, 2 : 272). E szavak azt
igazolják, hogy a főszereplő jelleme nemcsak önellen-
mondásos, de változik is. Joggal állapította meg Szilá-
gyi Zsófia, hogy „a korábban kikezdetlen, önma-
gát gyötrő, tisztességes Bethlen egyre inkább közele-
dik Báthory Gáborhoz” (Szilágyi 2013, 300). Némely
szokása, megnyilatkozása elődjének tulajdonságaira
emlékeztet. Egyik kijelentése egyenesen Báthory ko-
rábban idézett hetvenkedéséhez hasonlít: „Egyik lá-
bam erdélyi kengyelben, másik lábam cseh kengyel-
ben: akkor lehet rajtát kiáltani s Bécs kapui reszkes-
senek” (Móricz 1939b, 3 : 245).

A második kötetnek mindenképpen erénye, hogy
nem eszményíti a címszereplőt, holott a *Tündérkert*
alapot adhatott volna erre. Az első kötet kétségkí-
vül összefogottabb, mint a második kettő, de lehe-
tővé tette volna Bethlen alakjának egyértelműen elő-
nyös értelmezését a továbbiakban. Móricz elkerülte
ezt a kísértést. *A nagy fejedelemnek* már a nyitó feje-
zetében ilyen mondat olvasható: „Melegen s gyöngé-
den, álnokul, őszintén nézett a feleségére” (Móricz
1939b, 2 : 18). Az új fejedelem személyiségéből hi-
ányzik a belső megelégedettség, az összhang. „Min-
dig csak a maga roppant aljassága, alacsony-sága járt
eszében. A lopás és a gonosz-ság, amit csinál” (Mó-
ricz 1939b, 2 : 304). Jellemének legszigorúbb meg-
ítélője a feleség, Károlyi Zsuzsanna. Egyik éles ösz-
szeütközésükkor a következőket mondja: „Bethlen
Gábor, az én uram, az én férjem, az az Isten, akit én
úgy néztem mindenkor mint egy szentet, aki nem is
erre a világra való, éppen azt csinálja, amit csináltak
mások” (Móricz 1939b, 2 : 306). Ez a szemrehányás
visszautal arra, hogy a fejedelemné makulátlannak
szerette volna látni férjét: „– Én sem vagyok isten –
mondta csendesen a fejedelem. // – De igen! Beth-
len Gábornak annak kell lennie [...] s Bethlen Gá-
bor abban a pillanatban megszűnt, mikor a becsület
útjáról letér...” (Móricz 1939b, 2 : 185).

Azért is egyszerűsítés volna arra hivatkozni, hogy
Móricz saját első házasságának válságát írta bele
az *Erdélybe*, mivel a fejedelemasszony kifakadása-
it nyomatékosan, többszörösen megindokolja a re-
gény. Bethlen elhallgatja felesége előtt, hogy feltörette
eccsedi Báthory István ládáit és fölhasználta a bennük
levő értékeket, holott azok az ország pecsétjével vol-
tak ellátva, tehát csak Erdély vezetőinek hozzájárú-
lásával nyithatta volna föl őket. Mi több, a fejedelem

azzal az üzenettel bocsátja atyjafiát, Károlyi Mihályt,
bécsi útjára, hogy az udvar föltétlen híve, miközben
háborúra készül Bécs ellen. Ahhoz a hangzatos, sőt
álságos érvhez folyamodik, hogy a „háború Istennek
útja az emberek szívében” (Móricz 1939b, 3 : 153).

A nap árnyéka második könyve végén Károlyi Zsu-
zsanna már üvöltve vádolja a férjét: „A te koronád vér-
rel van befrocskölve, és itt már egy igaz ember is meg-
nem él, csak a boszorkányok, a lidércek és a fertelmes
paráznák élnek” (Móricz 1939b, 3 : 154). Magában
is arra a következtetésre jut, hogy „Bethlen Gábor
hazudik. Megtanult hazudni. Bethlen Gábor, az én
uram elvesztette a prófétaságát és államférfiú lett be-
lőle. Az államférfiú hazudik. [...] Nem az ő, akinek
gondolja magát” (Móricz 1939b, 3 : 202-203). Noha
nem kétséges, hogy a fejedelemné sérült lélek, Beth-
len legalábbis részben felelős felesége zaklatottságáért.
A fejedelem lelki meghasonlását főként Báthory An-
na iránt érzett szenvedélye okozza. Egyfelől jól tudja,
hogy sokan voltak e nő ágyában, másrészt arra gondol,
lehetne-e közös gyerekük és megtehetné-e fejedelem-
asszonynak. Az *Öszövétségben* keres öngigazolást, *Sá-
muel II. könyvének* 11. részében, amely Dávid király
és Bethsabé kapcsolatáról szól. Magában így elmél-
kedik: „Milyen bölcs volt az a Dávid, Istennek e ki-
választott nagy fejedelme. Nem teketóriázott; *amint
vére szólt, jóllakatta* s nem engedte, hogy fenekedjék
s harcoljon vele” (Móricz 1939b, 2 : 262). A bökke-
nő ott van, hogy félreolvassa a *Szentírást*, elhallgatja,
hogy e rész hangsúlyos zárszavai szerint „ellene lőn
az Úrnak, a mit Dávid cselekedett volna” (*Szent Bib-
lia* 1914, 291), és a 12. rész az Úr által küldött Nátán
próféta feddő beszédét tartalmazza, melynek hatásá-
ra Dávid megvallja bűnét.

Lippa bevétele után, *A nagy fejedelem* legvégén
ugyan mintha eltaszitaná magától az immár megöz-
vegyült Báthory Annát, ám *A nap árnyéka* arról tu-
dósít, hogy miután a nő újabb házassága nem sike-
rült, Jósika Zsigmond Bécsbe költözött, Bethlenben
az a gondolat fogalmazódik meg: „Ha Zsuzsanna sze-
gény hamar meghalna, isten őrizz, s addig míg An-
nának a híre nem veszett el véglegesen s ő feleségül
venné s hamarosan gyereket adna...” (Móricz 1969b,
3 : 168). Ismét a *Szentírásban* keres öngigazolást, ami-
kor arra gondol, Anna új férjét háborúba küldhetné:
„Szent Dávid király is a hadba küldte Uriást, aki ott
el is esett” (Móricz 1939b, 3 : 168). Később Bethlen
egyenesen arra a gondolatra jut: „Haljon meg Zsu-
zsanna... élni úgysem akar...” (Móricz 1939b, 229).
Csak *A nap árnyéka* harmadik könyvének végén
mond le Annáról, miután a nő csúfot üzött belőle.

Kulcsár Szabó Ernő évtizedekkel ezelőtt megál-
lapította, hogy *Az Isten háta mögött* című kisregényt
„a krónikás jellegű történet-szerűség helyett a jelenet-
szerűség” jellemzi (Kulcsár Szabó 1996, 178). Tör-

ténelmi regényben sokkal inkább helye van a krónikaszerűségnek, de az *Erdélyben* is fontosabb szerepet játszik a jelenetezés, a belső nézőpont gyakori használatát viszont óhatatlanul is jellemalkotó – különösen a két fejedelem, Károlyi Zsuzsanna, sőt Báthory Anna esetében is. Ha találni lehet olyan jellegzetességet Móricz regényhármában, amely némileg párhuzamos a nyugati elbeszélő próza alakulásának irányával, az föltehetően az elbeszélő tudat, átélt beszéd (erlebte Rede).

Többféle beszédmód jellemzi Móricz regényhármát. A régiesség mérsékeltnek mondható, ám a második kötet mintegy kitágítja a lehetőségeket. Tájszólás nyomaival a *Tündérbert*ben is találkozhat az olvasó, de *A nagy fejedelem*ben sokkal feltűnőbb a paraszti nyelv szerepe. A második könyv nyitó fejezete alföldi gulyások életképét körvonalazza. Ez a betét azt a vélekedést erősíti, mely szerint Móricznak inkább erőssége a rövid elbeszélés, mint az átgondoltan fölépített regényszerkezet. *A nagy fejedelem* másféle nyelvhasználatot is tartalmaz: már az első könyvben szerepel Simonyi György ifjú német felesége, kinek idegenszerű beszédét a férje javítja ki. A roncsolt nyelvhez képest egészen másféle jelenség a nyelvi ironia, melynek jelentőségét bizonyítja, hogy az egyes kötetek címében is megnyilvánul.

A *Tündérbert* már a legelső fejezetben érzékelteti, hogy a cím szétfoslott ábrándra utal. Báthory Gábor első bemutatása egyértelműen kedvező: „A fejedelem olyan üde, fiatal, boldog és szíves volt, hogy mindenkinek betöltötte a szívét. Érezték az emberek, hogy ez a fejedelem, ez annyira boldogságra született, hogy lehetetlen, hogy baj érje s vele mindannyian valami szerencsés és megnyugtató jövő elé néztek.” A baljós jelek azonban rögtön érzékelhetők. Feltűnő, hogy „rajta kívül senki sem ivott”, és a főkapitányként hozzá szóló Bethlen Gábor tanácsait magában azonnal elítéli: „Azt véled, tavaly trónra ültetted s most le akarsz szállítani a lóról?...” Feleségére is úgy gondol, mint „konok és kemény lány”-ra, „aki vőlegénykorát is úgy elrontotta! [...] úgy tartotta számon, ahogy az ember folyton készül kidresszírozni egy különben kedvére való ebet...” Látván, hogy Palotsay Anna „issza a setét főkapitány szavát”, azonnal eltávolítja magától őt: „Útálta, gyűlölte s máris megölte a gyilkos erkölcsöt és szentséget; a feleséget”, ezért az olvasó már ekkor őszintétlenül hangzatosnak értheti a cím megismétlését, amikor a nyitó jelenet végén a fejedelem így szól az egybegyűltekhez: „– Ügyebizony látják kegyelmeitek: immár megújítjuk a mi fogadalmunkat, hogy bizony Erdélyországból tündérországot statuálunk... [...] Imhogy ezért hoztuk be a mi kicsinyded tündérbertünk asszonyfejedelmévé az mi szerelmes feleségünket” (Móricz 1939b, 1 : 10, 22, 24, 29, 30). Kendy Istvánban azonnal fölébred a gyanú: „Úristen, vajon

nem ennek a martalóc fejedelemnek házasodott-e?”, és Báthory elhatározza, „hogy reggelre valami pokoli... valami szörnyű bosszút tesz... elmegy... elutazik s maradjon most már Kolozsvárt az asszony a góggjével...” (Móricz 1939b, 17, 25). Az a tény, hogy Báthory Anna nevezi Bethlent „nagy fejedelem”-nek (Móricz 1939b, 2 : 218-219), a második kötet címét is gúnyos fényben tünteti föl. Ugyanez vonatkozik a harmadik címre, mely szintén belső idézet: Bethlen felesége érzi úgy, hogy ő „mindörökké a nap árnyéka”, majd a fejedelem emlékezteti arra, hogy a „Napnak nincs árnyéka” (Móricz 1939b, 201, 308).

Regényíró fogalmazta meg az észrevételt, amely szerint „a *Tündérbert* (1922) remekmű, melynek a másik kettő, *A nagy fejedelem* (1935) és *A nap árnyéka* (1935) alig léphet nyomába” (Grendel 2001, 127). Ez az értékelés némileg eltér elődjének véleményétől, aki azt állította, *A nap árnyéka* „nem hanyatlik annyira, mint amennyire ezt hinni szokás” (Sőtér 1980, 143). Mivel egyik szerző sem indokolja ítéletét, érdemes föltenni a kérdést: miben különbözik a harmadik kötet beszédmódja a legelsőtől.

A *Tündérbert* kiválósága összefügg a jelenetezés és az elbeszélő tudat összjátékával. *A nap árnyéka* egységét rombolják az olyan megnyilatkozások, amelyek korábban nem előfordult, mintegy értekező szerepkörrel ruházzák föl az elbeszélőt. Nem olyan mondatokról van szó, melyek – mint arra a *Sárrarany* elemzésében Margócsy István figyelmeztetett – egyaránt tartozhatnak a történetmondóhoz és valamely szereplőhöz (Margócsy 2013, 360). Bethlen Gábor és sógora, Rhédey Ferenc beszélgetése nemcsak a két résztvevő tudatában végbemenő folyamatok elbeszélésével párosul. Kiszólásszerűnek érzékelhető például a következő mondat: „De a vagyongyűjtés olyan nagy s jó érzés, hogy akiben az egyszer megfészkelte magát, azt onnan kiirtani nem lehet” (Móricz 1939b, 3 : 199). Egyes megnyilatkozások nem illeszkednek a környezetükhöz, mintegy idegen szólam belépéseként érzékelhetők. „Másnap vagy harmadik napon, ki tudná kinyomozni a történelemben, ugyanabban az órában hozatta bé Anna a férjét” (Móricz 1939b, 3 : 210). Az efféle közbevetés megtöri a történetmondás hangnemét. Báthory Anna és Jósika Zsigmond jelenetét is hasonló kiszólás zavarja meg: „S ott maradt a mosoly: ezektől a mosolyoktól fog ráncosodni ajka idővel, ha majd megszárad, mert néztek meg az öregasszonyokat, akiknek függő ráncok rakodnak szájuk szélén, mind sokat szeretett s titkon” (Móricz 1939b, 3 : 217). Az elbeszélő nemcsak előtérbe kerül a korábbiakhoz képest, de olyan metaforikus túlfogalmazásokhoz is folyamodik, amelyek szintén erősen különböznek a *Tündérbert* nyelvtől, amelyben nem játszik számottevő szerepet az átvitt értelem: „Hallgatása azonban ebben a pillanatban már zúgó tenger-

ré vált. Megzsongultak gondolatai [...] és dübörögve kezdtek zúgni benn a lélekben. Csak annyi harangozott fülében, hogy a koronát visszavonhatatlanul kínálják fel neki a csehek” (Móricz 1939b, 3 : 244). *A nap árnyéka* második felében a színvonal hanyatlásához Anna és a fejedelem szerelmi jelenetének nyelvi modorossága is hozzájárul: „Darázs zúg el a feje körül s akaratlan elkapja nagy bozotos fejét, elbúvik a parányi szárnyacsokkák elöl [...]. Anna oly komoly volt szava oly csicsergő [...]. Áthajolt hozzá s azt duruzsolta: // – Anna, szeretsz?” (Móricz 1939b, 3 : 223-224).

Levél-féle Móricz Zsigmondhoz című, 1911-ben közzölt versében Ady így jellemezte Móriczot: „Nyugat csapatjának keleti zászlaja”. Szilágyi Zsófia indokoltan figyelmeztet arra, hogy „a Kelet-Nyugat ellentétpár nem értelmezhető olyan egyszerűen, hogy az egyik pólusra a modernitást, az újat, az európaiat jelentő, nevében is a nyugatiságot hordozó Nyugatot, a másikkra pedig az elmaradott, bezárkózó, a keletiséget képviselő Nyugat-ellenes fórumokat helyezzük” (Szilágyi 2013, 142). Köztudott, hogy a *Nyugat* és a *Kelet Népe* szerkesztőjének egész életére rányomta bélyegét e két égtáj jelképes értelme. Az *Életem regénye* nyitó fejezetében a szerző már születésétől eredezteti e kettősséget: „A két pólus között szikra pattant s lettem én. // Csupa szimbolum. Anyám háza a keleti: ez a fészek, az eredet, az ex oriente lux. Apámé a nyugati, a jövő, a kultúra iránya” (Móricz 1939a, 5). A könyv címével is hangsúlyozza, hogy a képzelet alkotása. Babitscsal és Kosztolányival ellentétben Móricz tudtommal nem olvasta rendszeresen a nyugati irodalmat, különösen nem külföldi kortársainak műveit. „Móricz balzaci igényű író” – írta Sőtér István. „Megkésettben a huszadik században hozza létre azt, amit a francia és az orosz irodalom a 19. században létrehozott” (Sőtér 1980, 140). Bármennyire igaz is, hogy a *Sárárany* szakít Mikszáth örökségével, Móricz legtöbb műve a tizenkilencedik századi irodalom hagyományaihoz kapcsolódik, nem pedig olyan kezdeményező szerzők alkotásaihoz, mint például az 1892-től magyarra is fordított Knut Hamsun. Aligha szükséges arra emlékeztetnem, hogy az első világháború előtt írt szép kisregényei közül *A galamb papné* Herczeg Ferenc *Simon Zsuzsa* (1894) című regényére utal vissza, *Az Isten háta mögött* értelmezői pedig a *Madame Bovary*-ra szoktak hivatkozni, nyilvánvalóan abból kiindulva, hogy a nyitó fejezetben az albíró Bovarynéra gondol, s a 7. fejezet végén ugyanő „Jó reggelt, Bovary úr!” szavakkal köszönti a tanítót, majd a rá következő szerint Veres tanító úr sejti, hogy „az idegen név valami kicsinylést jelent.” Ezúttal nincs lehetőség annak bizonyítására, mennyire kockázatos lehet egymástól különböző nyelveken készült műveket összehasonlítani, mennyire fölszíni a rokonítás Flaubert művével, amely-

ben az Emma és az Homais szó hasonló hangalakja e két szereplő nyárspolgárságára céloz, s a mintegy harminc lapnyi vásári jelenet a hivatalos beszédek újságírói, illetve Emma és Rodolphe szerelmi együttlétének érzelmes nyelvét állítja szembe és csúfolja, miközben a tudományt a művészettel együtt pellengérezzi ki. A *Madame Bovaryt* napjainkban sokan Henry James, Proust, Joyce, Nabokov vagy Julian Barnes felől olvassák. Flaubert a rossz befogadót állítja az olvasó elé, aki Lammermoori Luciával azonosítja magát. Regénye többszörösen hosszabb Móricz művénél; fő jellemzői közé tartozik egymástól távoli szövegrészek összekapcsolása – Emma sálja ugyanolyan kék színű, mint a mérget tartalmazó üveg, és temetésének menete esküvői menetének hasonmása –, valamint a pontosvesszőnek és a magyar nyelvből hiányzó imparfait igeidőnek következetes használata. Mindezek olyan sajátosságok, amelyek kétségesse teszik az összehasonlítás jelentőségét.

Közismert tény, hogy 1908-ban Osvát Ernő befogadta a *Hét krajcár* szerzőjét. Nem teljesen ismeretlen igazság, hogy a *Nyugat* folyóirat egyáltalán nem képviselt egységes irodalmat. A két világháború között a nyugati világban egy sor olyan regény aratott komoly sikert, amelyet nehéz volna egyértelműen modernnek nevezni. Kizárólag a Nobel-díjasok köréből Sinclair Lewis könyveire éppúgy lehet gondolni, mint Roger Martin du Gard fő művére. Az *Erdély* ezeknek a sorába tartozik. Ezt az észrevételt annak elismerésével kockáztatom meg, hogy nem tudom egyértelműen, mi is a modernség ismérve a korszak prózájában. Bori Imre úgy érvelt, „Móricz modernizmusának időszak az 1908 és 1912 közötti korszakra tehető, amikor biologizmusa tetőz, s amikor ennek szellemében jellegzetes «nyelvújítását» is végrehajtja” (Bori 1993, 99). Tagadhatatlan, hogy Móricz felfogása változott az idők folyamán. A *boldog ember* szerzője közeledett a népi írók mozgalmához; *Magvető* című szöveggyűjteményének 1942-ben megjelent második kiadásába Kosztolányitól és József Attilától két, Erdélyi Józseftől négy költeményt vett föl. Közvetlenül az író halála után Féja Géza „a legnagyobb magyar népi író”-ként ünnepelte Móriczot, és a *Rózsa Sándort* úgy méltatta, mint „életének legnagyobb művét” (Féja 1943, 245, 242). Az *Erdély* még legföljebb részleteiben – főként *A nagy fejedelem* második könyvének első fejezetében – vetíti előre ezt a későbbi pályaszakaszt.

1919-ben Virginia Woolf az *Ulysses*t nevezte modernnek, szembeállítva Arnold Bennett, H. G. Wells és John Galsworthy regényeivel (Woolf 1953, 150-158). Kétségtől csakis nagyon durva egyszerűsítéssel tehető föl a kérdés: írásmód vonatkozásában az *Erdély* Joyce vagy a másik három szerző némely művéhez áll-e közelebb. Talán a *Tündérvkert* ugyanúgy kiváló értékörző regényként közelíthető meg,

mint például Roger Martin du Gard családregénye. Amennyiben minden művet más alkotásokhoz képest olvasunk, Móricz történelmi regényhármását nem Proust vagy Joyce, de még csak nem is Thomas Mann korabeli műveihez, inkább Kemény Zsigmond történelminek nevezett regényeihez képest olvashatjuk. Részben azért, mert a szerkesztés elvei hasonlóak – eltekintve attól, hogy Kemény némely munkájában több elbeszélőt használt és bonyolította az események időrendjét –, részben azért, mert a levélbetét a korábbi magyar író egyes alkotásaiban hasonló szerepet játszik (Pintér 2014), és néhány történelmi személyiség azonossága miatt is. Másként értelmezi Péchy Simon, Kassai István vagy akár Lorántffy Zsuzsanna alakját olyan olvasó, aki ismeri *A rajongókat*,

tud e szereplők további sorsáról. Az *Erdély* azt bizonyítja, hogy valamely hagyomány erőssége annyit is jelenthet: egy korábban keletkezett mű értelmezője lehet annak, amit később írtak – a szónak Peirce által használt értelmében. ■ ■ ■

Szegedy-Maszák Mihály: az Eötvös Loránd Tudományegyetem és az Indiana University (USA) tanára, az Academia Europaea (London), a Magyar UNESCO Bizottság tagja, a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Koordinációs Bizottságának elnöke, az MTA rendes tagja. Életműsorozatának hatodik kötete, *A mű átváltozásai*, 2013-ban jelent meg a Kalligramnál.

HIVATKOZÁSOK

Bori Imre (1993) *Prózatörténeti tanulmányok. Újvidék* – Budapest: Forum – Akadémiai.
Esterházy Péter (2014) *Egyszerű történet vessző száz oldal – a Márk-változat* –. Budapest: Magvető.
Féja Géza (1943) *Nagy vállalkozások kora: A magyar irodalom története 1867-től napjainkig*. Budapest: Magyar Élet.
Grendel Lajos (2010) *A modern magyar irodalom története: Magyar líra és epika a 20. században*. Pozsony: Kalligram.
Kulcsár Szabó Ernő (1996) *Beszédmód és horizont: formációk az irodalmi modernségben*. Budapest: Argumentum.

Laczkó Géza (1922) „A történelmi regény és Móricz Zsigmond”, *Nyugat*, 15 : 1255-1260.
Margócsy István (2013) „...A férfikor nyarában...”: *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*. Pozsony: Kalligram.
Móricz Zsigmond (1939a) *Életem regénye*. Budapest: Athenaeum.
Móricz Zsigmond (1939b) *Erdély*. Budapest: Athenaeum.
Pintér Borbála (2014) „A levél mint a teremtettség felhívó struktúrája a *Gyulai Pálban*”, in Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) *A sors kísértés-ei: Tanulmányok Kemény Zsigmond munkássá-*

gáról születésének 200. évfordulójára. Budapest: Ráció, 204-238.

Sőtér István (1980) *Gyűriúk: Tanulmányok a XX. századról*. Budapest: Szépirodalmi.
Szent Biblia azaz Istennek Ő és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás (1914). Budapest: Brit és Külföldi Biblia-társulat.
Szilágyi Zsófia (2013) *Móricz Zsigmond*. Pozsony: Kalligram.
Woolf, Virginia (1953) *The Common Reader: First Series*. New York: Harcourt, Brace and Company.

Szegedy-Maszák Mihály, Angyalosi Gergely és Szilágyi Zsófia tanulmányai előadásként elhangzottak az ELTE Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, a Móricz Zsigmond Társaság és a Petőfi Irodalmi Múzeum Móricz Zsigmond-konferenciáján, az ELTE Bölcsészettudományi Karán, 2014. szeptember 24-25-én.

Z C I R O M